

Valóban megértik a mai diákok az elbeszélő múlt idejű igealakokat?

Kortársaim és idősebb kollégáim bizonyosan csodálkoznak ezen a kérdésselvetésen, hiszen egy-két éve még magam is meglepődtem volna egy ehhez hasonló címen.

Az elbeszélő múlt idejű igealakokat (*látá, kéré, vala, tón, lón*) a mai köznyelvi írásbeli vagy szóbeli kommunikációban nem használjuk, de megértjük. Ezt a felfogást osztják a különböző szempontú hazai nyelvtanok. A leíró Magyar grammatika azzal egészíti ki ezt az állítást, hogy az elbeszélő múlt a 20. századi szépirodalomban elsősorban archaizáló vagy nyelvjárási stíluselemként fordul elő, így a paradigmáknál apró betűsként ismerteti (Keszler 2000: 105). A Magyar dialektológia a köznyelvben egyedülként tekintett *-t* jeles múlt idő mellett bővebben ír a keleti nyelvjárásainkban (a Tiszántúl keleti, délkeleti peremén és főként a székelyben és a csángóban) élő *-á/-é* jeles múlt időről, illetve annak az összetett múltakkal szembeni funkcionális különbségéről (Kiss 2001: 357). A leíró és a nyelvtörténeti szempontokat ötvözi Jakab László (1999) Tanulmányok az igeragozás köréből című kötetében, amelyből különösen azt emelném ki, hogy az elbeszélő múlt jelének változásakor a hangtani és funkcionális mozgatórugókat rangsorolja a szerző. Természetesen a legrészletesebben a Magyar nyelvtörténet (Kiss–Pusztai 2003) hasábjain olvashatunk az elbeszélő múlt alakjait és funkcionális fejlődéséről, amelyből a kutatásomra nézve néhány szempontot kiemeltem.

1. A mindennapi kommunikáció során nagy valószínűséggel a *-t* jeles múltat használták általános múlt időként már az ómagyar kor vége felé is (vö. Kiss–Pusztai 2003: 363).

2. A *látá, kéré* mellé az ómagyar korban jött létre a *látá, kéré* rövid magánhangzós változat az általános ragozás E/3. személyében, illetve ugyanekkor nyerte el végleges hangalakját az *-ó/-ő-t* tartalmazó ritka variáns, lásd *tón, lón* (vö. Kiss–Pusztai 2003: 363).

3. A középmagyar kori szövegek azt bizonyítják, hogy a múlt idők rendszerében a *-t* jeles helyezkedett el a gyakorisági sorrend élén, amelyet az elbeszélő követett, s csak utána álltak az összetett múlt idők. Ebben a korban a funkcióváltozások sora indult el. Az eredetileg csak a dialógusokban használt *-t* jeles múltat a narratív szövegekben is alkalmazni kezdték, s ezzel funkciókeveredés történt a narratív szövegekre jellemző elbeszélő múlt és a *-t* jeles múlt között; majd a folyamatos múlt (*lát vala ~ lát volt*) és a régmúlt (*látott vala ~ látott volt*) fokozatosan beleolvadt az elbeszélő múltba (vö. Kiss–Pusztai 2003: 614–5).

4. A középmagyar kor végére már láthatóan funkciójavesztett, de alakilag gazdag múltidő-rendszer stilisztikai, esztétikai szempontoktól vezérelve újraélesztették a költők, írók az újmagyar korban, noha a beszélt nyelv már a 16. századtól folyamatosan elszakadt a használatuktól (vö. Kiss–Pusztai 2003: 722).

A hétköznapi ember első találkozása az elbeszélő múltú igékkel éppen a fent említett írók, költők műveinek olvasásakor történik. Hiszen általános iskolai tanulmányainak ötödik-hatodik-hetedik osztályos anyagából ki ne emlékezne a János vitézre, a Toldira, Kölcsey Hymuszára, Vörösmarty Szózatára. Tehát első találkozásaink egyik típusa olyan szöveg, amelyben a ritmikai-esztétikai

szempontok miatt megjelenő elbeszélő múlt van jelen, s viszonylag kisebb azoknak a műveknek a száma, ahol a funkciók (vagy a funkcionális keveredés) még nyomokban kitapintható. Ilyen alkotások lehetnek Tinódi, Zrínyi, Balassi, Mikes munkái, bár nagy örömmre néhány általános iskolai tankönyvben felfedeztem egy részletet Bethlen Miklós önéletírásából, sőt némelyik nyelvtankönyv még egy-egy kódexrészlettel is megajándékozott.

E szövegek olvasása közben általában felismerik a gyerekek e múlt időt a szöveggörnyezet segítségével – legalábbis mindeddig így tapasztaltam –, s véleményem szerint erre épült a korábban ismertetett nyelvtanok felfogása is, hogy az elbeszélő múlt felismerésének készsége kialakul az általános és középiskolai olvasmányok alapján, s a *-t* jeles múlt mellett alkalmazott archaikus vagy nyelvjárási variáns értelmezéssel épül be a nyelvtudatba. Nyelvtörténeti tárgyakat tanító oktatóként ezzel az alapfelfogással kezdtem el az utóbbi évekig a nyelvelmélelemző óráimat.

Mi vezetett el mégis a címbeí kérdéssel felvetéshez? Egy mindennapi élethelyzet.

Baráti köröm gyakran megkeres, ha „egy kis korrepetálásról van szó”. Egy ilyen alkalommal általános iskolás kis barátnémnak a Szózatot kellett memoritereként megtanulnia. Az egyébként remek versmondó készséggel és színészi vénával is megáldott Evelin előzetes bejelentésként közölte velem: „én ezt tudom, de nem nagyon értem”. Na, olvassuk el a verset akkor közösen – javasoltam –, mivel azt gondoltam, hogy a történelmi vonatkozásokat nem érti, s már bőszen meséltem is neki a honfoglalástól kezdve őseink nagy cselekedeteit. Ő jó taktikusként végighallgatott, aztán felvilágosított, hogy ezt az iskolában már a tanárnője is elmondta. Erre én felvont szemöldökkel és az indulattól valószerűleg kissé kipirulva azt válaszoltam: „akkor igazán nem tudom, mit nem értes rajta”.

S miközben ő szépen szavalta a verset, és elértünk a „Szabadság! Itten *hordozzák* véres zászlóidat” részhez, megvilágosodott, hogy mit nem értett ő, és mit nem értemtem én. A gyerekek nem tudta elmagyarázni, hogy egy nyelvi elemet nem ért, nem ismer fel, s a köztünk lévő kor- és nyelvi kompetenciabeli különbség miatt a tanár, jelen esetben én, nem tudtam megérteni, felismerni az ő problémáját. Az értelmezési hiba: a *hordozák* elbeszélő múlt idejű igealak helyett használt *hordozzák* jelen idejű alak viszont rávilágított a problémára. Mint tudjuk, a gyermeki agy kizárólag a ritmikán alapuló, de értelmetlen hangsort, mondókát is könnyen elsajátít. A megtanulandó Szózatban csak néhány számára értelmezhetetlen szóalak volt, így nem okozhatott gondot az elsajátítása, akár még homályos pontokkal sem. Az értelmezési kényszer azonban öntudatlanul is működött, így az ismeretlen *hordozák* helyébe a számára értelmezhető *hordozzák* igealak került. Később, amikor megmagyaráztam neki ezt a fajta múltidő-jelet, pillanatok alatt meg tudta mutatni a szövegben, mi volt az, amit „nem nagyon értett”. Ráadásul tökéletesen meg is fogalmazta már az első pillanatban a problémáját! Nem nagyon érti, azaz az alapszó (*hordoz, ont, elbukik*) világos volt számára, csak a versben előforduló formája nem.

Az eset elgondolkodtatott, és a Miskolci Egyetemen posztgraduális képzésben részt vevő hallgatóimtól megkérdeztem, hogy tapasztaltak-e hasonló jelenséget tanóráikon. Mivel sok igenlő választ kaptam, elkezdett érdekelni, hogy a probléma vajon csak az általános iskolás korosztályt érinti vagy a hasonló szövegekkel a magasabb szinten találkozó mai középiskolásokat is. E felmérésben az egyik miskolci középiskolában tanító kolléganóm, Kondrákné Hódi Laura segédkezett, akinek ezúton is köszönöm, hogy elsőként bekapcsolódott a kutatásomba. A tanárnő a tizedikes osztályában a tananyaghoz kapcsolódóan a Szózatot adta memoriter házi feladatként, amelyet a következő órán írásban kért számon.

A dolgozatok elemzése a következő képet mutatja. A Szózatban három elbeszélő múltú igealak található, ezek sorrendben a következők.

1. *hordozák* Szabadság! Itten *hordozák*
Véres zászlóidat,
S elhulltanak legjobbjaink
A hosszú harc alatt.
(5. versszak)

2. *onta* Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába *onta* vért,
S keservben annyi hű kebel
Szakadt meg a honért.
(8. versszak)
3. *elbukál* Légy híve rendületlenül
Hazádnak, oh magyar:
Ez éltetőd, s ha *elbukál*,
Hantjával ez takar.
(13. versszak)

A harmincnégy dolgozatíró diákból huszonkettő írta le jól ezt a három elbeszélő múltú igét. Egy tanuló nem jutott el a 13. versszakig, de az előző versszakokban szereplő *hordozák*, *ontá* igealakokat helyesen írta le, tehát összesen huszonhárom dolgozatban találtam meg hibátlanul ezt a fajta múltidő-típust. Két diák nem jutott el az 5. versszakig a lejegyzésben, így az ő dolgozatuk az elemzés pozitív vagy negatív példáit nem gazdagította. A maradék kilenc dolgozatíró pedig a három kiemelt igealak valamelyikében hibázott. Az alábbi táblázatból is jól kitűnik, hogy mérlegetesünk szempontjából 23 helyes és 9 hibás dolgozat áll egymással szemben.

típus	dolgozatok száma	összesen
Hibátlan elbeszélő múltú igealak (3)	22	
Hibátlan elbeszélő múltú igealak (2)	1	23
Hibás elbeszélő múltú igealak	9	9
Nem jutott el az 5. versszakig	2	2

A kilenc hibás dolgozat bemutatásához a nyelvelmélelemző gyakorlatból leszűrt tapasztalataim is hasznosítottam. A tanórákon megfigyeltem, hogy hallgatóim a legkönnyebben akkor ismernek fel egy elbeszélő múltú igét, ha a szöveggörnyezetben mellette szerepel egy *-t* jeles múltú ige is, amelyből következtethetnek az azonos idősíkra. Viszonylag jól felismerik abban az esetben is, ha az ige mellett egy összetett múlt áll (különösen a *lát volt*, *látott volt* típusúak mellett), vagy ha szerepel a közvetlen szöveggörnyezetben egy múltra utaló határozószó. Viszont a legnehezebb számukra a szöveggörnyezetben segítség nélkül álló elbeszélő múltú igealak felismerése. A Szózatban mindhárom nehézségi fokozat megtalálható.

A 2. pontban kiemelt *onta* ige mellett szerepel egy *-t* jeles ige is (*szakadt meg*), amely a középiskolásoknak is segített: azaz még az a kilenc hibás dolgozatot beadó diák is helyesen írta le.

A második nehézségi fokot az általam az 1. pontban kiemelt *hordozák* ige képviselte, amelynek szöveggörnyezetében egy archaikusnak számító múlt idejű igét találunk: *elhulltanak*. Ez az alakvariáns az ómagyar korban jött létre a *-t* múltidő-jel és az általános igeragozás T/3. személyragjának kapcsolódásával (vö. Kiss–Pusztai 2003: 367). S bár archaikus, minthogy a *-t* jeles múlt idő paradigmájába tartozik, úgy gondolta, hasonló segítséget nyújthat a diákoknak, mint az összetett múltú alakok. A kilenc hibás dolgozatból azonban mindössze egyben találtam meg a helyes: *hordozák* igét. Két tanuló a *hordozád* formát írta, azaz az igeragozásban tévedett. Hat középiskolás viszont elkövette ugyanazt a hibát, amit általános iskolás kis barátném, vagyis a *hordozák* helyébe a *hordozzák* szót állította. Az átalakítási mechanizmus ugyanaz volt, mint Evelinnél: az értelmezési kényszer a homályos grammatikai elem helyére egy világosat állít. A változtatás a hangtanilag legközelebb eső szemantikailag azonosítható forma felé zajlik le *hordozák* > *hordozzák*. A legalapvetőbb kombinatorikus hangváltás támogatja a jelenséget: a mássalhangzó felerősödése magánhangzó közti helyzetben; hiszen minden „rendes”, azaz jó fülű gyerek a *szőlőt* először két *l*-lel írja le (*szöllő*). A grammatikai átértékelődésnek is több támasza van a szövegben. A *Szabadság!* egyszavas felkiáltás

után felkiáltójelet tett Vörösmarty. Ezt az interpunkciós elemet ma felkiáltás vagy felszólítás jelzésére alkalmazzuk, az értelmezési kényszerrel küszködő diákok ez is befolyásolhatta, felszólító módként értelmezhetette. De ha a modalitás tekintetében maradt is az értelmezés a kijelentő mód, jelen idő, T/3. személy síkján: *hordoz + ják*, ebben az esetben is a *hordozzák* formához jut el a tanuló.

Az általam a 3. pontban bemutatott *elbukál* igealak mellett a 13. versszakban nem fordul elő múltra utaló más ige, s így talán a legnehezebb értelmezni. Mégis a kilenc hibás dolgozathal ötben jól szerepel, egyben más igeraggal jegyezték le (*elbukád*), egy diák az *elbuká* szót írta le, s kettő az *elbukod* alakot. Ez utóbbi két esetben a jel múlt funkciója egyértelműen nem működött. Az *elbuká* értelmezhető kijelentő mód, múlt idő, E/3. személyű igealak, amelynek létrejöttét támogathatta az a hangtani jelenség, amely a fiatalok körében a társalgási nyelvben megfigyelhető: a hangsúlytalan szóvégi helyzetben a toldalékokban szereplő szótagzáró *-l* lekopik.

Összességében tehát a legtöbb félreértelmezés a *hordozák* igealak mutatható ki. Ez az adat az általam felállított nehézségi fokozatok hipotézisét is kissé átalakította. Meg kell vizsgálni, hogy az *elhulltanak*, *küzdtenek* típusú igealakokban világos-e a gyerekek számára a *-t* jel múltra való utalása, vagy elhomályosult, s ezáltal nem tud segíteni az idősíki azonosításában. A hibás példákban jól kimutatható, hogy a grammatikai átértelmezés akkor zajlik le legkönnyebben, ha azt hangtani tendenciák is támogatják.

Sajnos, nem vagyok biztos abban, hogy a többi diák, aki jól írta le az elbeszélő múltú igealakokat, felismerte benne a múlt időt. Tartok tőle, hogy homályos maradt a grammatikai funkció. Miért is vagyok ilyen borúlátó? Mert a fentiekhez még azt is hozzá kell tennem, hogy a Szózat olyan vers, amelyet egy középiskoláig eljutó diák évente többször is meghallgat az iskolai ünnepségeken. Ismert számára a dallama, fülében cseng a ritmusa. Mindezek olyan segítők, konzerváló eszközök, amelyek megkönnyítik a memorizálást, sőt gyakran kiegészítik a bizonytalankodót. Továbbá azt is fel kell ismernünk, hogy korunk számítógépes világa nem kedvez e múltidő-jel nem tudatos elsajátításának, mivel a szövegszerkesztő programok nem ismerik fel, azaz piros aláhúzással hibaként jelölik meg ezeket a szavakat, arra készítetve a használót, hogy valamilyen módon javítsa ki a szót.

Természetesen az egyetlen korpuszon végzett esettanulmány után még nem merem volna cikkem címéhez hasonló kérdést kollégáim és az olvasók elé tární. Így első lépésként kidolgoztam egy programot az elbeszélő múltú igealak felismerési problémájának mérésére 5–12. osztályig. A program két részre bomlik: egyfelől az általános és középiskolás korosztály felismerési problémáinak mérése teszteken keresztül, másfelől a jelenleg forgalomban lévő tankönyvek vizsgálata arra nézve, hogy azok közvetett vagy közvetlen feladatokkal támogatják-e a jel felismerését és beépülését a nyelvtudatba. Az első felmérések helyszínének kiválasztásában lényeges szempont volt, hogy olyan területről gyűjtsék az adatot, ahol az anyanyelvjárás nem támogatja a jel felismerését, s erre a borsodi vidék kiválóan alkalmasnak mutatkozott. Majd iskolákat kerestem, amelyek szívesen részt vennének a felmérésben. Jelenleg a kutatás első szakaszában, amelyet az 5–8. osztályos korosztályban végzünk, nyolc település (Felsődobsza, Halmaj, Izsófalva, Mályi, Miskolc, Ormosbánya, Rudabánya, Szikszó) hétszázötvennégy tanulója vesz részt. A felsorolt települések közt van község és város egyaránt, a kiválasztott osztályok között szerepel a felvételi jelentkezések alapján preferált hatosztályos gimnáziumi 7. és 8. osztály és olyan nyolcosztályos általános iskolai osztály is, amelyikbe 80%-ban hátrányos helyzetű gyerek jár. Ennek a vizsgálatnak az eredményeiről az októberi élőnyelvi konferencián kívánok beszámolni.

SZAKIRODALOM

- Jakab László 1999. *Tanulmányok az igeragozás köréből*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 73. Debrecen.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kecskés Judit